

MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS, DEEL 38 – No. 4

HET WETENSCHAPPELIJK PROFIEL VAN WILLEM VAN MOERBEKE

G. VERBEKE

ISBN 7204 8304 2

UITGESPROKEN IN DE VERGADERING
VAN 10 DECEMBER 1973

In de 12^e-13^e eeuw heeft zich in West-Europa een cultureel verschijnsel voorgedaan dat op de verdere ontwikkeling van het denken een diepgaande invloed heeft uitgeoefend: tal van filosofische en wetenschappelijke werken werden uit het Grieks en het Arabisch in het Latijn vertaald en aldus toegankelijk gesteld voor een brede kring van intellectuelen. Niet dat men vroeger helemaal geen vertalingswerk had verricht: reeds tijdens de eerste eeuwen van onze tijdrekening werden heel wat initiatieven genomen op dit gebied en werden belangrijke Griekse teksten in het Latijn overgezet. Men denke hierbij aan het vertalingswerk dat werd verricht door geleerden zoals Marius Victorinus (de *Enneaden* van Plotinus, de *Isagoge* van Porphyrius, de *Categoriae* en de *De Interpretatione* van Aristoteles),¹ Calcidius (de *Timaeus* van Plato),² Rufinus (geschriften van Origenes, Basilius, Gregorius van Nazianze),³ Dionysius Exiguus uit de kring van Cassiodorus (*De conditione hominis* van Gregorius van Nyssa),⁴ Boethius (de logische werken van Aristoteles),⁵ Hilduinus (het *Corpus Dionysiacum*),⁶ Scotus Eriugena (Pseudo-Dionysius, Maximus Confessor, Gregorius van Nyssa).⁷ En toch blijft het waar dat men bij het begin van de

¹ Cf. Paul Henry, *Plotin et l'Occident*. Louvain, 1934, vooral het IIe Hoofdstuk dat handelt over Marius Victorinus.

² *Timaeus a Calcidio translatus commentarioque instructus* in societatem operis coniuncto P. J. Jensen edidit J. H. Waszink. Leiden, 1962. Volgens de inleiding op de vermelde uitgave heeft Calcidius zijn werk geschreven in Italië, wellicht in de streek van Milaan, kort na 400 n.C.

³ Over de vertalingen van Rufinus, cf. M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, t. IV, *Die römische Literatur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinians*. 2 vol., München, 1914-1920. - P. Courcelle, *Les Lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore*. Paris, 1948, p. 130-131.

⁴ Over Dionysius Exiguus schrijft P. Courcelle in *Les Lettres grecques* (p. 313): "Denis le Petit est un spécialiste de la langue grecque; il a étudié la philosophie dialectique aux côtés de Cassiodore, qui loue chez lui un helléniste hors de pair, capable de traduire à la lecture du latin en grec ou du grec en latin avec une parfaite aisance et une rigoureuse exactitude." Het vertalingswerk van Dionysius werd uitgevoerd in een klooster te Rome tussen 497 en 540. De vertaling van het tractaat van Gregorius van Nyssa gebeurde op verzoek van Eugippius, abt van het monasterium van Napels.

⁵ Cf. L. Minio-Paluello, *Les traductions et les commentaires aristotéliciens de Boèce*. *Studia Patristica* II; *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*, LXIV, 1957, p. 358-365.

⁶ Hilduinus, abt van de abdij van S. Denis, heeft op verzoek van Lodewijk de Vrome en met de hulp van verschillende medewerkers, de werken van Pseudo-Dionysius vertaald tussen 828-835: deze vertaling werd gemaakt op basis van één enkel Grieks handschrift (cf. M. De Wulf, *Histoire de la Philosophie médiévale*, Louvain-Paris, 1934⁶, I, p. 74.

⁷ Cf. M. De Wulf, *Histoire de la Philosophie médiévale*, I, p. 75-76. - M. Cappuyens, *Jean Scot Érigène*. Louvain, 1933.

12e eeuw slechts over een beperkt aantal Grieks-Latijnse vertalingen beschikte, althans op het gebied van de filosofische, theologische en wetenschappelijke literatuur. Dit blijkt reeds overduidelijk wanneer men ter vergelijking de lijst neemt van de auteurs en de werken die door één man, Willem van Moerbeke, tijdens de 13e eeuw werden vertaald: eerst en vooral Aristoteles, van wie vele werken voor het eerst door hem in het Latijn werden vertaald, terwijl anderzijds vroegere vertalingen werden herzien en gecorrigeerd; naast Aristoteles heeft Moerbeke ook verschillende uitvoerige commentaren op het werk van de Stagiriet in het Latijn vertaald: hierbij dienen vermeld de namen van Alexander Aphrodisiensis, Themistius, Ammonius, Johannes Grammaticus en Simplicius. Niet minder dan zes tractaten van Proclus werden hetzij volledig hetzij gedeeltelijk in het Latijn overgezet. Ook verschillende auteurs van wetenschappelijke werken komen aan de beurt: Archimedes, Eutokius, Heron van Alexandrië, Claudius Ptolemaeus, Galenus en Hippocrates.⁸ Dit ensemble van voor het eerst vertaalde of gereviseerde teksten vormt een indrukwekkend geheel van wetenschappelijke gegevens, waarover men tijdens de 2^e helft van de 13^e eeuw kon beschikken en die zeker het onderzoekswerk aan de jonge universiteiten hebben gestimuleerd. Wanneer men het werk van Moerbeke vergelijkt met het volume van de vertalingen die tijdens vroegere eeuwen werden gemaakt en ook met hetgeen op dat gebied werd gepresteerd door zijn onmiddellijke voorgangers en tijdgenoten, ontkomt men niet aan de indruk dat deze geleerde voor het overdragen van de Griekse cultuur naar het Westen een "opus magnum" heeft verricht. Moerbeke neemt een zeer eervolle plaats in naast de andere bekende en onbekende auteurs van Grieks-Latijnse vertalingen in de 12^e-13^e eeuw: naast Jacob van Venetië, vooral bekend om zijn vertaling van de *Physica*, *De Anima*, *Metaphysica* I-IV en sommige tractaten van de *Parva Naturalia*; al deze werken werden door hem voor het eerst van het Grieks in het Latijn vertaald; anderzijds werden sommige logische werken, reeds vroeger door Boethius vertaald, opnieuw in het Latijn overgebracht (*Analytica Priora*, *Analytica Posteriora*, *Topica* en *Sophistici Elenchi*);⁹ naast Bartholomaeus van Messina, die vertalingen bezorgde van *De signis*, de *Metaphysica* van Theophrastus, de *Problemata* en de *Physiognomica*, toegeschreven aan Aristoteles,

⁸ Cf. M. Grabmann, *Guglielmo di Moerbeke O.P., il traduttore delle opere di Aristotele* (Miscellanea Historiae Pontificiae, vol. XI). Roma, 1946. — A. Pattin en G. Verbeke, *Willem van Moerbeke*, in: *Nationaal biografisch woordenboek*, vol. 5. Brussel, 1972, p. 610-620.

⁹ L. Minio-Paluello, *Jacobus Veneticus Grecus: Canonist and Translator of Aristotle*, in: *Traditio* VIII, 1952, p. 265-304 (= *Opuscula. The Latin Aristotle*. Amsterdam, 1972, p. 189-228).

en van de *Magna Moralia*¹⁰; naast Henricus Aristippus, bekend om zijn vertaling van de *Phaedo*, de *Meno* en de *Meteorologica* (boek IV);¹¹ naast Burgundio van Pisa, die het belangrijke tractaat van Nemesius Emesinus, *De natura hominis* in het Latijn vertaalde in 1165, alsook *De Fide orthodoxa* van Joannes Damascenus;¹² naast Robertus Grosseteste die vooral bekendheid verwierf door zijn versie van de *Ethica* en van de Griekse commentaren op dit tractaat;¹³ daarnaast waren nog drie tot vier onbekende vertalers van Aristotelische werken, die allen er hebben toe bijgedragen, alhoewel in mindere mate dan Willem van Moerbeke, om het oeuvre van de Griekse meester in het Westen te doen kennen. Dat de vertalingen van Moerbeke een enorme bekendheid verwierven, blijkt o.m. uit het aantal handschriften die ervan werden bewaard en die tot op onze dagen beschikbaar zijn in de Europese bibliotheken: de vertalingen van Moerbeke werden steeds maar opnieuw gekopieerd en werden tot de 15^e eeuw niet door nieuwe versies vervangen.

Vanwaar kwam de impuls voor dit enorme vertalingswerk dat tijdens de 12^e–13^e eeuw werd voltrokken? Een zo belangrijke culturele gebeurtenis kan niet louter toevallig zijn, vooral vanwege het volume van het vertalingswerk en het wetenschappelijk gehalte van de teksten die in het Latijn werden omgezet. Dat men resoluut vanaf de 12^e eeuw de niet-logische werken van Aristoteles in het Latijn vertaalt en in het Westen verspreidt, veronderstelt een soort “Copernicanische Revolution” in de mentaliteit van de gecultiveerde christenen en moest aanleiding geven tot de crisis die feitelijk in de 13^e eeuw is voorgekomen: het verzet van de Kerk tegen het binnendringen van een filosofie die onverenigbaar werd geacht met het christelijk geloof.¹⁴ De hoger gestelde vraag omvat op zijn

¹⁰ Cf. C. H. Haskins, *Studies in Mediaeval Culture*. Oxford, 1929, p. 269. M. De Wulf, *Histoire de la Philosophie médiévale*, t. II, p. 43.

¹¹ L. Minio-Paluello, *Henri Aristippe, Guillaume de Moerbeke et les traductions latines médiévales des Météorologiques et du De Generatione et Corruptione d'Aristotele*, in: *Revue philosophique de Louvain*, XLV, 1947, p. 206–235 (= *Opuscula*, p. 57–86.)

¹² Saint John Damascene, *De fide orthodoxa*, Versions of Burgundio and Cerbanus, ed. by E. M. Buytaert. St. Bonaventure-Louvain-Paderborn, 1955. – De nieuwe kritische uitgave van Nemesius, *De natura hominis*, naar de Latijnse vertaling van Burgundio zal binnenkort worden gepubliceerd.

¹³ *The Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics of Aristotle in the Latin Translation of Robert Grosseteste*, vol. I: Eustratius on Book I and the Anonymous Scholia on Books II, III, and IV. Critical Edition with and Introductory Study by H. P. F. Mercken. Leiden, 1973 (Corpus Latinum Commentariorum in Aristotelem Graecorum, VI, 1).

¹⁴ M. Grabmann, *I divieti ecclesiastici di Aristotele sotto Innocenzo III e Gregorio IX* (Miscellanea Historiae Pontificiae, vol. V). Roma, 1941. – F. Van Steenberghe, *La philosophie au XIIIe siècle*. Louvain-Paris, 1966, vooral het IIIe Hoofdstuk: “Invasion de la philosophie païenne”.

minst twee facetten: vanwaar kwamen de Griekse handschriften die bij het vertalingswerk werden gebruikt? Vervolgens, hoe werden de vertalers er toe gebracht juist deze teksten te kiezen om ze in het Westen bekend te maken? In elke vertaling steekt impliciet een waarde-oordeel: onder de beschikbare teksten doet men een preferentiële keuze waarbij prioriteit wordt verleend aan een bepaald werk boven andere. Men had in de 12^e–13^e eeuw ook heel wat patristische teksten kunnen kiezen om in het Latijn te worden vertaald: Willem van Moerbeke was een dominicaan, die naar het Oosten werd gestuurd en zo de gelegenheid had om Grieks te leren. Waarom ging zijn belangstelling (voor zover bekend) uitsluitend naar niet-christelijke werken, en niet naar de patristische literatuur?

De aanduidingen waarover men op dit ogenblik beschikt en die voor het grootste deel berusten op de onderzoeken van Prof. L. Minio-Paluello, verwijzen duidelijk naar Constantinopel, als het centrum vanwaar de impuls is uitgegaan. Aan de Universiteit te Constantinopel, vooral onder invloed van Joannes Italus, de opvolger van Michaël Psellos, en van zijn leerlingen werd de belangstelling voor het werk van Aristoteles levendig bewaard: men streefde er naar aan te sluiten bij de vele Griekse commentaren op het werk van de Stagirit en men wilde deze traditie van neoplatonische parafrasen en verklaringen voortzetten.¹⁵ Men vergete niet dat Joannes Italus “consul van de filosofen” was, een waardigheid die er op neerkwam de leiding van de keizerlijke universiteit waar te nemen.¹⁶ Dank zij een informatie afkomstig van Anselmus van Havelberg (PL 188, 1163) weet men dat drie Westerse geleerden in 1136 te Constantinopel hebben deelgenomen aan een theologisch debat: Jacob van Venetië, Burgundio van Pisa en Moyses Italus van Bergamo, dichter en filoloog. Over Burgundio weet men anderszits dat hij in 1171 als gezant van Pisa opnieuw naar Constantinopel werd afgevaardigd. Wellicht heeft Jacob van Venetië tijdens zijn verblijf te Constantinopel een Grieks handschrift aangetroffen met enkele belangrijke Aristotelische werken die in het Westen onbekend waren, terwijl zij aan de Universiteit te Constantinopel werden bestudeerd: nl. de *Physica* (met een Griekse inleiding tot dit werk), *De Anima* met delen van de *Parva Naturalia* en tenminste de eerste vier boeken van de *Metaphysica*. Deze Griekse teksten

¹⁵ L. Minio-Paluello, *Jacobus Veneticus Graecus, Opuscula*, p. 189: “It may well be that his interests developed in the atmosphere of Constantinople, saturated with Aristotelian studies, in or around the university where the pupils of another Graeco-Italian philosopher, Joannes Italos, were keeping alive and renewing the traditions of the fifth and sixth-century commentators of Aristotle”.

¹⁶ L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*. Parijs, 1948, p. 299.

werden waarschijnlijk naar Italië overgebracht en daar vertaald. Al deze tractaten worden bewaard in twee 12e eeuwse handschriften van de bibliotheek van Avranches (nr. 221 en 232), codices die afkomstig zijn van de abdij van Mont-Saint-Michel. Men weet dat de toenmalige abt van Mont-Saint-Michel, Robertus van Torigny, alsook Richardus ($\pm$ 1182), aartsdiaken van Coutances en later bisschop van Avranches, heel wat belangstelling opbrachten voor het werk van Aristoteles. Deze vertaalde Aristoteleswerken werden van Noord-Frankrijk naar Engeland overgebracht, hetgeen Prof. Minio-Paluello meent te kunnen besluiten uit de verwantschap van een codex van de Bodleian Library te Oxford met het handschrift 232 van Avranches.¹⁷

Het is opvallend dat ook de oudste vertalingen van Willem van Moerbeke ons verwijzen naar het Byzantijnse Rijk, meer bepaald naar Constantinopel, waar de dominicanen trouwens een klooster hadden opgericht, zoals te Pera en te Thebe. De commentaar van Alexander op de *Meteorologica* werd beëindigd te Nicea op 24 april 1260;¹⁸ waarschijnlijk moet de vertaling die Moerbeke heeft gemaakt van de *Meteorologica* zelf rond dezelfde tijd worden gedateerd en zou dan eveneens in het Oosten zijn gemaakt. Verder bezit men nog een precieze aanduiding wat betreft het tractaat *De partibus animalium*: de vertaling ervan werd voltooid te Thebe op 23 december 1260.¹⁹ De vertaling van *De generatione animalium*

¹⁷ L. Minio-Paluello, *La tradition aristotélicienne dans l'histoire des idées, Opuscula*, p. 413-414. Sprekend over het oudste handschrift waarin de vertaling van de *Physica* werd bewaard (Avranches 221), schrijft de auteur: "Le manuscrit fut écrit, avec toute vraisemblance au Mont-Saint-Michel, vers le troisième quart du douzième siècle. De Constantinople, à travers Jacques et, peut-être, l'Italie (devrait-on penser à Montecassino?) la *Physique* arriva, avec la *Métaphysique*, le *De Anima* et le *De Memoria* jusqu'aux Bénédictins du Nord-Ouest de l'Europe . . . Une copie au moins de quelques uns des ouvrages "nouveaux" d'Aristote ne tarda pas d'arriver en Angleterre (maintenant cod. Oxford, Bibl. Bodléienne, Selden supra 24)". Uit recente navorsingen blijkt dat de tekst van de *Physica veteris translationis* in cod. Oxford, Bibl. Bodl. Auct. F.3.10 (boek I-IV, 4, 211 a 20) nauw verwant is met de tekst van cod. Avranches 221.

¹⁸ In de titel van drie handschriften (Vat. lat. 2178; Florent. Bibl. Laurent., Plut. LXXXIV. 17; Vat. Ottob. lat. 2165) leest men volgende informatie: "translata de greco in latinum, apud niceam, urbem grecie, anno Christi 1260". In zeven handschriften vindt men het volgende expliciet: "anno Domini 1260 in vigilia Marchi evangeliste". Cf. Alexandre d'Aphrodisias, *Commentaire sur les Météores d'Aristote, Traduction de Guillaume de Moerbeke*, ed. A. J. Smet. Louvain-Paris, 1968 (Corpus Latinum Commentariorum in Aristotelem Graecorum, IV).

¹⁹ In het hs. Firenze Leop. Mediceo-Laurenz. Fesulano 168 f. 47v en 66r vindt men de volgende aanduidingen: "Inquit Willemus interpres. Iste liber, qui inscribitur De partibus animalium (. . .)". Het expliciet luidt: "His autem determinatis deinceps est ea quae circa generationem ipsorum pertransire. Explicite completa anno Domini 1260 decimo kalendas januarii Thebis. De partibus animalium liber explicite". Cf. Pattin en Verbeke, *Willem van Moerbeke*, p. 614.

schijnt in haar dubbele redactie eveneens tot de oudere versies van Moerbeke te behoren, zoals Prof. Drossaart Lulofs heeft aangetoond: over de datum en de plaats waar deze vertaling werd ondernomen beschikt men echter niet over betrouwbare gegevens.²⁰ Het voornaamste cultureel geschenk dat Willem van Moerbeke aan het Latijnse Westen heeft gebracht is echter de vertaling van de *Politica*. Hierover schrijft Prof. Minio-Paluello: "Le Flamand Guillaume de Moerbeke fait au monde européen (et, de là, au monde) le présent de ce trésor caché".²¹ Dat het een verborgen schat was, blijkt reeds hieruit dat in verband met dit tractaat geen oudere Griekse commentaren bekend zijn en dat het eveneens afwezig is in de Syrische en Arabische traditie. Uit het feit dat de Latijnse vertaling van de *Politica* wordt aangehaald in de *Summa contra Gentiles* van Thomas van Aquino, heeft men besloten dat ook deze vertaling tot de vroegere periode van Moerbeke behoort en wellicht teruggaat tot omstreeks 1260.²² Het is dus waarschijnlijk dat zij eveneens in het Oosten werd gemaakt. Voor Willem van Moerbeke is de impuls van zijn vertalingswerk zeker uitgegaan van het Oosten, waarschijnlijk van Constantinopel; daar zal hij de nodige Griekse handschriften hebben gevonden en daar zal hij ook een milieu hebben aangetroffen dat belangstelling toonde voor

---

²⁰ *De Generatione animalium*, Translatio Guillelmi de Moerbeka ed. H. J. Drossaart Lulofs (Aristoteles latinus XVII, 2. V). Brugge-Parijs, 1966, p. XXII: "Nihilo minus vero proximum mihi esse videtur Guillelmum, cum libris De Generatione latine vertendis operam daret, linguarum graecae et latinae nondum sufficienter peritum fuisse. Huic coniecturae favent multa observatu facilia, ut puta vocabula graeca in textum recepta, orthographia non raro incerta, totius denique translationis stilus simplicior et inornatus". De auteur laat opmerken dat men geen belang mag hechten aan de nota die wordt gelezen in het hs. Caesenas, bibl. Malatest., VII sin. 3, fol. 166v: alleen het eerste deel van deze nota (Explicit liber de animalibus) is oorspronkelijk.

²¹ *La tradition aristotélicienne dans l'histoire des idées*, *Opuscula*, p. 416. Cf. *ibid.* p. 415: "La *Politique* a été la grande découverte "latine" (avant tout, probablement flamande, puis italienne, allemande, française) dans le domaine des ouvrages d'Aristote. Je ne connais pas l'histoire ancienne de la *Politique*: je ne sais pas quels témoignages existent de la lecture, de l'étude, de l'emploi de la *Politique* dans les cinq ou six siècles après qu'elle fut écrite. Mais je sais qu'il n'en existe aucun commentaire grec des temps d'Alexandre d'Aphrodisias, de Thémistius, d'Ammonius, de Jean Philopon".

²² M. Grabmann, *Guglielmo di Moerbeke*, p. 112: "Poichè S. Tommaso d'Aquino nella sua *Summa contra Gentiles*, come per primo ha dimostrato Giorgio von Hertling, riporta due citazioni dei *Politica*, noi dobbiamo supporre che Guglielmo di Moerbeke ha fatta questa traduzione intorno al 1260, cioè nel tempo in cui l'Aquinato portò a termine detta opera alla corte di Urbano IV in Orvieto".

deze tractaten.²³ Er zijn tevens goede gronden om aan te nemen dat ook voor Jacob van Venetië en Burgundio van Pisa de bezieling is uitgegaan van Constantinopel, zodat de Latijnse vertalingen van Aristoteles de voortzetting zijn van de oudere Griekse filosofische scholen, die door de eeuwen heen zijn blijven voortleven en hun wetenschappelijke traditie hebben trachten te bewaren.

Welke is nu de waarde van de vertalingen en herzieningen van vroegere versies, die door Willem van Moerbeke werden ondernomen? Om een degelijk antwoord te geven op de gestelde vraag, dient men natuurlijk rekening te houden met het *doel* dat werd nagestreefd bij het vertalen van vermelde filosofische en wetenschappelijke teksten: het was zeker niet de bedoeling van Moerbeke fraaie literaire teksten op te stellen die aan de gevormde Latijnse lezer hetzelfde letterkundig genot zouden bezorgen als de lezing van Cicero. Het is overduidelijk dat Moerbeke iets anders op het oog had en dat hij er naar streefde de oorspronkelijke tekst zo getrouw mogelijk in het Latijn weer te geven: dit impliceerde voor hem een angstvallige eerbied niet alleen voor de termen afzonderlijk genomen, maar ook voor de typisch Griekse wendingen en de orde van de woorden. Verder dient men rekening te houden met de aard van de werken die werden vertaald: Aristoteles is Plato niet; vooral sedert de studies van W. Jaeger is men er zich wel voldoende van bewust dat de bewaarde werken van de Stagiriet niet bestemd waren om uitgegeven te worden, en dat zij wellicht dienden als persoonlijke nota's die de Meester gebruikte en voortdurend herwerkte met het oog op zijn onderwijs in het Lyceum. De kopie kan moeilijk volmaakter zijn dan het oorspronkelijke werk: vele wendingen die bij Aristoteles voorkomen zijn zeer technisch, de stijl is over het algemeen erg gedrongen en zelfs elliptisch, de opeenvolging van de gedachten is niet steeds duidelijk, zodat ook de moderne interpreters voor vele "cruces" komen te staan. Verder is er de historische en culturele context van de 13^e eeuw: Moerbeke heeft niet de Griekse taal aangeleerd door een methodisch onderricht dat hij in het Westen zou hebben genoten, maar dank zij zijn verblijf in het Oosten. Wanneer hij in zijn versies woorden onvertaald laat en ze eenvoudig overschrijft in het Grieks of ze translitereert, dan was het omdat hij niet over de werkinstrumenten beschikte die hem konden toelaten ook moeilijker termen in het Latijn over te zetten.

²³ In latere jaren werd het vertalingswerk van Willem van Moerbeke zeker sterk bevorderd door de aanwezigheid van de codices Andegavenses in de pauselijke bibliotheek. Na de slag van Beneventum (1266) schonk Karel van Anjou een kostbare verzameling van Griekse handschriften aan de paus (cf. A. Pelzer, *Addenda et emendanda ad Fr. Ehrle Historiae bibliothecae Romanorum Pontificum*, p. 24 en p. 92-94).

Eindelijk is er de toestand van de beschikbare handschriften: in de kolofons bij de vertalingen spreekt Moerbeke er meer dan eens zijn beklag over uit dat het handschrift op sommige plaatsen niet leesbaar was, dat het door de vochtigheid beschadigd was, dat er heel wat lacunes en fouten in voorkwamen, zodanig dat het moeilijk was een samenhangende vertaling op te stellen. Hij troost zich nochtans bij de gedachte dat het nog altijd beter is over een vertaling te beschikken, hoe onvolmaakt zij ook moge zijn, dan helemaal geen toegang te hebben tot belangrijke werken van de Griekse cultuurwereld.²⁴ In het licht van deze gegevens is het wellicht mogelijk een verantwoord en evenwichtig oordeel uit te spreken over het vertalingswerk van deze Vlaamse geleerde.

Wanneer wij even terugblikken in het verleden, constateren wij dat de vertalingen van Moerbeke, niettegenstaande de enorme verspreiding die zij hebben gekend, soms zeer streng en negatief werden beoordeeld. Reeds in de 13^e eeuw was het oordeel van Roger Bacon bijzonder afwijzend en afbrekend: naar zijn mening was Boethius de enige die over een voldoende kennis beschikte van de Latijnse en Griekse taal om degelijk vertalingswerk te verrichten. Hij spreekt ook met waardering over zijn landgenoot Robertus Grosseteste: niettemin was ook hij niet bij machte op eigen krachten vertalingswerk te verrichten uit het Grieks of uit het Hebreeuws, maar hij wist zich te omringen met een stel medewerkers. Bacon geeft ook toe dat Grosseteste over een uitzonderlijke wetenschappelijke informatie beschikte: hij heeft trouwens zeer lang geleefd en heeft steeds de weg weten te vinden om zich op wetenschappelijk gebied te documenteren. Voor Willem van Moerbeke heeft Bacon geen goed woord over: deze man beschikt over geen noemenswaardige bekwaamheid noch op wetenschappelijk gebied noch op dat van de taalkennis (*nihil novit dignum neque in scientiis neque in linguis*), en toch is hij vermetel genoeg om te beloven alle bestaande vertalingen te herzien en verscheidene nieuwe te maken. Bacon voegt er met misprijzen aan toe dat hij deze vertalingen in handen heeft gehad en dat zij volledig verkeerd zijn en onbruikbaar; zij zijn zonder meer een bederf voor het wetenschappelijk denken van de Westerse geleerden.²⁵ Het zou veel beter geweest zijn

²⁴ Over de opmerkingen en bedenkingen die Moerbeke meermalen op het einde van zijn vertalingen aanbrengt, zal verder in deze studie uitvoerig worden gehandeld.

²⁵ R. Bacon, *Compendium studii philosophiae*, cap. 8, ed. J. S. Brewer, p. 472: "Maxime iste Willielmus Flemingus qui nunc floret. Cum tamen notum est omnibus Parisius literatis, quod nullam novit scientiam in lingua Graeca, de qua praesumit. Et ideo omnia transfert falsa et corrumpit sapientiam Latinorum. Solus enim Boëtius scivit de omnibus interpretationibus linguas sufficienter. Solus dominus Robertus, propter longitudinem

voor het Latijnse Westen, indien de werken van Aristoteles niet waren vertaald geweest, dan te moeten steunen op onbegrijpelijke en verkeerde versies. Daarom is het dat mensen met inzicht deze vertalingen van Aristoteles op zij laten liggen en zich trachten te behelpen naar best vermogen. Mensen echter die niet voldoende oordeelkundig te werk gaan, slaan deze waarschuwing in de wind: zij gedragen zich als redeloze dieren en zoeken in deze duistere en onbegrijpelijke vertalingen een troost voor hun onwetendheid. Indien Bacon over de vereiste macht zou beschikken, zou hij deze ellendige Aristotelesvertalingen eenvoudig op de brandstapel werpen.²⁶ De verpletterende veroordeling van de zeker temperamentvolle Bacon heeft nochtans niet verhinderd dat de vertalingen van Moerbeke verder werden gekopieerd en bestudeerd.

In de inleiding tot zijn nieuwe vertaling van de *Ethica Nicomachea*, de *Politica* en de *Economica* laat ook Leonardo Bruni (1370–1444) zich zeer negatief uit over de oudere vertaling van deze tractaten, die hij zonder verdere precisering aan een dominicaan toeschrijft. Hij verwijt hem dat hij noch de Latijnse noch de Griekse taal machtig is: op vele plaatsen heeft Moerbeke de Griekse tekst verkeerd begrepen, de Latijnse tekst is zeer onbeholpen en kinderachtig, verder worden heel wat termen niet vertaald en zonder meer uit het Grieks overgenomen. Aldus is deze oudere vertaling noch vlees noch vis: de tekst is noch Latijns noch Grieks, maar half Latijn en half Grieks.²⁷ Bruni is bekend om de elegantie van

---

vitae et vias mirabiles quibus usus est, prae aliis hominibus scivit scientias; qui Graecum et Hebraeum non scivit sufficienter ut per se transferret, sed habuit multos adutores. Omnes autem alii ignoraverunt linguas et scientias, et maxime hic Willielmus Flemingus, qui nihil novit dignum neque in scientiis neque in linguis; tamen omnes translationes factas promisit immutare et novas cudere varias. Sed eas vidimus et scimus esse omnino erroneas et vitandas”.

²⁶ *Ibid.*, p. 469: “Certus igitur sum, quod melius esset Latinis, quod sapientia Aristotelis non esset translata, quam tali obscuritate et perversitate tradita . . . Si enim haberem potestatem super libros Aristotelis ego facerem omnes cremari, quia non est nisi temporis amissio studere in illis, et causa erroris et multiplicatio ignorantiae, ultra id quod valeat explicari”.

²⁷ C. Marchesi, *L'Etica Nicomachea nella tradizione latina Medievale*, p. 48–49: “Aristotelis Ethicorum libros facere latinos institui, non quia prius traducti non essent, sed quia traducti erant ut barbari magis quam latini effecti viderentur. Constat enim illius traductionis auctorem quicumque tandem is fuerit, quem tamen ordinis predicatorum fuisse manifestum est, neque grecas neque latinas literas satis scivisse. Nam et greca multis in locis male accipit, et latina sic pueriliter et indocte reddit ut vehementer pudendum sit tam supine crasseque ruditatis. Quin etiam frequenter verborum que optima et probatissima latinitas habet ignarus, atque in opulentia nostra mendicans cum greco verbo latinum reddere nesciat, qui desperans et consilii inops ut iacent greca dimittit. Ita semigrecus quidem et semilatinus fit; in utraque deficiens lingua, in neutra integer. Quid dicam de transformatione orationis? Quia nihil est turbatius, nihil perversius”.

zijn Latijnse stijl: men begrijpt dat hij negatief staat tegenover vertalingen die meer op inhoudelijke accuraatheid afgestemd waren dan op literaire sierlijkheid.

Toch heeft het strenge oordeel van Bruni een paar reacties uitgelokt die in de tegenovergestelde richting gaan en die ons bekend zijn dank zij de navorsingen van Alexander Birkenmajer en Martin Grabmann. De eerste reactie kwam van Alonso van Cartagena, bisschop van Burgos, in een geschrift dat waarschijnlijk omstreeks 1430 werd opgesteld. Dat deze verdediging onbeholpen en waardeloos is blijkt reeds vanaf het eerste kapittel, waar de auteur op kandiede wijze bekent Grieks onkundig te zijn.²⁸ Het gaat er hem dan ook niet om te onderzoeken of de Latijnse tekst overeenkomt met het Grieks, op dat gebied verklaart hij zich onbevoegd. Wat hij echter wel zal nagaan is te weten of de voorliggende Latijnse tekst van die aard is dat het tenminste mogelijk is dat het Grieks er aan beantwoordt.²⁹ Hij zal dus de Latijnse tekst op zichzelf onderzoeken, zien of er aan de Latijnse taal geen geweld wordt gedaan, of de uitdrukkingen accuraat zijn en of de uiteenzetting met de werkelijkheid overeenkomt. Moerbeke zou zeker weinig opgetogen geweest zijn met een dergelijke apologie, daar het juist zijn hoofdbekommernis was de Griekse tekst getrouw en nauwkeurig weer te geven.

De tweede reactie kwam van Baptista de Finaro, bisschop van Ventimiglia (+ 1484), ook Baptista de Giudici genoemd: het verdedigingswerkje werd geschreven tussen 1481 en 1484.³⁰ Ook deze auteur is ervan overtuigd dat de vertaling van de Nicomachische Ethiek op Willem van Moerbeke teruggaat en hij drukt er zijn verbazing over uit dat Bruni zo vermetel is zijn kritieken te richten tegen een man die van Griekse oorsprong is, die een voldoende kennis bezit van het Latijn en die daarenboven zeer goed onderlegd is, vooral op het gebied van de filosofie.³¹ De auteur

²⁸ A. Birkenmajer, *Études d'histoire des sciences et de la philosophie du Moyen Age*. Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1970, p. 405-486: Der Streit des Alonso von Cartagena mit Leonardo Bruni Aretino; p. 442: "Ideo animadvertendum puto, quod nullam in Graeca lingua contentionem assumimus: proximum enim insipientiae esset de Graecis sermonibus disputare, qui Graecas literas non didicerit".

²⁹ A. Birkenmajer, *op. cit.*, p. 442: "Non ergo an in Graeco sic scriptum est, sed an sic scribi potuit, ut translator noster edixit illis in locis, ubi dire reprehensus est, inquiramus. Ratio enim omni nationi communis est, licet diversis idiomatibus exprimat. An ergo Latina lingua toleret proprieque scriptum sit et rebus ipsis concordet, non an Graeco consonet, discutiemus".

³⁰ M. Grabmann, *Eine ungedruckte Verteidigungsschrift der scholastischen Übersetzung der Nikomachischen Ethik gegenüber dem Humanisten Leonardo Bruni*, in: *Mittelalterliches Geistesleben*, I, München, 1926, p. 440-448.

³¹ M. Grabmann, *Eine ungedruckte Verteidigungsschrift*, p. 443, n. 9: "Miratus sum fateor tantam hominis presumptionem, iactantiam, tumiditatem, qui adeo in virum eruditissimum et revera grecum natione ac philo-

verwijkt vooral aan Bruni dat hij niet over een voldoende filosofische vorming beschikt om de Aristotelische tekst juist weer te geven: zo zou hij het verschil niet kennen tussen "contrarium" en "contradictorium".³² Ook deze apologie brengt geen aarde aan de dijk, omdat zij niet naar de kern van de uitgebrachte kritiek gaat.

Het zal ons dan ook niet verwonderen dat bij andere humanisten gelijkaardige negatieve uitspraken voorkomen als deze van Leonardo Bruni. Dit is het geval met Juan Luis Vives, die in zijn werk *De causis corruptarum artium* de Latijnse vertalingen van Aristoteles streng bekritiseert: ook hij vaart uit tegen het halfslachtig karakter van deze vertalingen.³³ Hij is er trouwens van overtuigd dat de vertaler niet begreep wat hij vertaalde. Een andere humanist, Francesco Vicomercato van Milaan, vond het nodig een nieuwe vertaling te bezorgen van de *Physica*, omdat de oudere vertaling te woordelijk is en niet voldoende de zin van de tekst weergeeft, terwijl de vertaling van Argyropulus te vrij wordt geacht.³⁴

De houding van Bessarion schijnt heel wat positiever te zijn: inderdaad bij het opmaken van zijn vertaling van de *Metaphysica*, die hij opgedragen heeft aan koning Alphonsus van Napels (Bekker III, 481-536) gebruikt hij niet alleen de versie van Moerbeke, maar hij neemt ze zelfs als uitgangspunt en basis van zijn eigen

sophie permaxime studiosum latine etiam lingue non ineruditum invehatur, ut hominem ferreum indoctum barbarum in utraque lingua deficientem perfectum in nulla dicere non dubitarit, quasi sibi soli et greca et latina concedenda sint nec quisquam ante ipsum litteras omnino scisse videatur".

³² M. Grabmann, *Eine ungedruckte Verteidigungsschrift*, p. 445.

³³ Juan Luis Vives, *De causis corruptarum artium*, I, 4 (ed. 1764, p. 59-60): «Sed ut Aristotelis obscuritas multum nocuit artibus, sic horum in Aristotelem interpretationes artes omnes perverterunt. . . Dixi, quanta est ejus et ex sententia, ex verbis, ex tota dictione, in Graeca quoque lingua obscuritas: cui alia accessit, fortuitaque. Versus est male ab imperitis, qui dum in Latinum transferunt, nec Latinum fecerunt, nec reliquerunt Graecum: et ut difficile est interpretari, quae non capias, nec a doctis quidem potuit recte verti: quod multis in locis non satis, quid ille sibi vellet, intelligerent.»

³⁴ *Francisci Vicomercati Mediolanensis in octo libros Aristotelis de naturali auscultatione commentarii et eorundem librorum e graeco in latinum per eundem conversio. Ad Henr. II Galliarum Reg. Lutetiae Parisiorum, MDL, f. [*IIII r]: "Siquidem vetus interpres verbum verbo inepta quadam fidelitate reddens, ita omnia obscurat et ambigua reddit, ut nonnunquam nullus sensus maneat, saepe etiam Aristoteli contrarius." - Een gelijkaardige kritiek tegen de oudere vertalingen wordt ook geformuleerd door Niphus Augustinus in zijn werk: *Aristotelis physicarum acroasum hoc est naturalium auscultationum liber interprete atque expositore Eutyco Augustino Nypho phylotheo suessano ad Marcum Antonium Columnam strenuissimum ducem*. In zijn "Praefatio" motiveert hij zijn vertalingswijze als volgt: "Veteres itaque huius libri interpretes, sive Boetius fuerit (quod non credo) sive alii quivis in eiusmodi translationibus, in tantum adeo circa verba fuerunt curiosi, immo magis (ut ita dixerim) superstitiosi, ut verba nimis affectando, sensus passim odisse visi sunt, tanta enim exacta observatio displicuit semper fidis interpretibus."*

vertalingswerk.³⁵ Anderzijds doet hij ook een beroep op de Latijnse vertaling van Moerbeke om de Griekse handschriften van Simplicius, *In De Caelo* te corrigeren en om lacunes aan te vullen. Wat de retroversie betreft van de commentaar van Simplicius op *De Caelo*, deze ontstond volgens Heiberg in de kring van Bessarion en berustte op de Latijnse vertaling van Moerbeke.³⁶ Dit alles wijst er op dat Bessarion deze oudere vertalingen allerminst beschouwde als waardeloos en als het werk van onbekwamen.

Typisch is het oordeel van Pietro Vettori, die een nieuwe uitgave bezorgde van de *Politica* en de *Rhetorica*. Hij wijst er op dat de middeleeuwse vertalingen van grote waarde zijn voor onze kennis van de Griekse tekst van Aristoteles en wel om twee redenen: eerst en vooral omdat de oudere vertaler over betere Griekse codices beschikte dan diegene die in de 16^e eeuw nog voorhanden waren; vervolgens omdat deze vertalingen zo letterlijk zijn dat de Griekse tekst er voortdurend in tot uitdrukking komt. De auteur schrijft: "Quare cum barbaram illam translationem in manibus haberem, graecum codicem tenere, ac voces eius sermonis audire mihi videbar".³⁷ Deze meer positieve waardering van het vertalingswerk van Moerbeke werd overgenomen door tal van moderne filologen en werd ook in de praktijk omgezet in de recentere uitgaven van de Aristotelische werken in het Grieks. Het is niet zonder reden dat L. Spengel bij zijn uitgave van de Griekse tekst van de *Rhetorica* ook de Latijnse vertaling van Moerbeke heeft gevoegd; hetzelfde werd trouwens gedaan door F. Susemihl voor de uitgave van de *Politica*.

Wellicht kan ik dit korte overzicht besluiten met het oordeel dat Cl. Vansteenkiste uitspreekt in verband met de *Elementatio theologica* van Proclus en dat m.i. te gunstig is: hij meent dat de bekommernis van Moerbeke om de zin van de tekst ongeschonden te bewaren de oorzaak is van de schijnbaar Griekse wendingen en duistere passages die in deze vertaling voorkomen.³⁸

³⁵ M. Grabmann, *Guglielmo di Moerbeke*, p. 176. De auteur steunt op de onderzoekingen van L. Mohler (*Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*. Paderborn, 1923.)

³⁶ J. L. Heiberg, *Handschriftliches zum Commentar des Simplicius zu Aristoteles de caelo*, in: *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Berlin, 1892, I, p. 59-78. - *Commentaria in Aristotelem graeca VII, Simplicii in Aristotelis de caelo commentaria*, ed. J. L. Heiberg. Berlin, 1894, Praefatio.

³⁷ *Petri Victorii commentarii in tres libros Aristotelis de arte dicendi positos ante singulas declarationes graecis verbis auctoris*. Florentiae, 1548, Praefatio. Cf. B. Schneider, *Die mittelalterlichen griechisch-lateinischen Übersetzungen der aristotelischen Rhetorik*. Berlin, 1971, p. 74.

³⁸ Cl. Vansteenkiste, *Procli Elementatio theologica translata a Guilelmo de Moerbeke. Notae de methodo translationis*, in: *Tijdschrift voor Philosophie*, 14, 1952, p. 504: «Talia possunt afferri centena exempla, ita quod evidens

In het licht van de recente uitgaven van de *Aristoteles Latinus*, mede ook van diegene die in voorbereiding zijn, zal ik thans de hoger gestelde vraag hernemen en onderzoeken in welke mate Moerbeke het doel dat hij zich stelde tot een goed einde heeft weten te brengen. Daartoe is het echter nodig zo nauwkeurig mogelijk te achterhalen en te omschrijven het opzet dat de vertaler voor ogen had.

Op 22 oktober 1277 beëindigt Moerbeke te Viterbo de vertaling van *De alimentis* van Galenus;³⁹ het werk wordt opgedragen aan een dokter, Rosellus van Arezzo. Moerbeke had reeds een rijke ervaring van vertalingswerk achter de rug en schrijft in zijn "Capitulum prooemiale" dat het steeds zijn betrachting geweest is door zijn werk enig licht te brengen aan de Latijnse wereld. Hij is er van overtuigd dat er in de geschriften die hij vertaalt heel wat gegevens aanwezig zijn die voor de ontwikkeling van het wijsgerig en wetenschappelijk denken van belang zijn. Het is duidelijk dat het hier gaat om een werk waarvan de vertaling hem met aandrang werd gevraagd door Rosellus.⁴⁰ Moerbeke werkt uit liefde voor de wetenschap en hij is bereid zich heel wat inspanning te getroosten om de vertalingen die hij onderneemt tot een goed einde te brengen. Bij de ene versie zal dat wel meer moeite gekost hebben dat bij de andere: zo schijnt de vertaling van Simplicius' commentaar op *De Caelo* heel wat last te hebben opgeleverd. Deze vertaling werd beëindigd te Viterbo op 15 juni 1271. In de kolofon laat de vertaler opmerken dat hij ten koste van veel lichamelijke inspanning en met veel innerlijke tegenzin dit werk heeft voltooid; indien hij het heeft gekund, dan was het omdat hij meende door deze vertaling veel bij te dragen tot de weten-

---

sit intentio traductoris quantum possibile servare usum latinum, ita tamen ut nihil textus graeci deperdatur, sed nec in unum sensum trahatur ubi multiplex interpretatio possibilis appareat. Haec sollicitudo intacte servandi sensum textus, sine glossa vel interpretatione (cui tentationi translatores plerumque succumbunt) est causa apparentis graecismi et obscuritatis textus latini (vera causa tamen est defectus signorum divisionis vel interpunctionis) quae tamen commentatores maiores non decepit».

³⁹ Deze vertaling is bewaard in Codex Colbert. 55, fol. 92 tot 116. Op het einde van de tekst vindt men de volgende nota: "Explicit liber Galeni de virtutibus alimentorum translatus e Graeco in Latinum a D. F. Guillelmo de Morbeka ord. Praedic. archiepiscopo Corinthiensi, absolutus Viterbii MCCCLXXVII mense octobris XI kal. novem." (M. Grabmann, *Guglielmo di Moerbeke*, p. 166).

⁴⁰ "In his quae per me ex Graeco transferuntur operibus, haec intendere consuevi, ut Latinitati luminis aliquid adiciat labor meus, quem finem si in hoc opere attigi, illi gratias habeo agere, qui dedit et consummare. Si autem superfluum iudicetur labor esse, excuset me vestra instantia, qui cum quanto affectu id exegeris, tu ipse nosti".

schappelijke studie van de Westerse geleerden.⁴¹ Het is blijkbaar de constante bekommernis geweest van Moerbeke door de vertaling van Griekse werken het wetenschappelijk onderzoek te bevorderen. Niets wijst er trouwens op dat iemand hem zou gevraagd hebben deze uitgebreide en moeilijke commentaar van Simplicius in het Latijn te vertalen. Heeft hij het gedaan op verzoek van Thomas van Aquino? Niets laat vermoeden dat dit zou het geval geweest zijn: trouwens op het einde van 1268 werd Thomas naar Parijs geroepen om de vloed van de steeds sterker wordende Averroïstische beweging te helpen indijken en hij is pas in 1272 naar Italië teruggekeerd. Het is dan ook meer dan waarschijnlijk dat hij dit moeilijke werk op eigen initiatief heeft gekozen om het voor de Latijnse wereld toegankelijk te maken. Moerbeke moest tenslotte zelf oordelen of een bepaald tractaat de moeite londe om in het Latijn te worden vertaald: dergelijke keuze kon enkel gedaan worden door iemand die Grieks kende en ook voldoende de behandelde stof machtig was.

Een andere commentaar van Simplicius, nl. op de *Praedicamenta*, werd eveneens door Moerbeke vertaald: het werk werd voltooid in maart 1266. Ook deze onderneming verliep niet zonder moeite: in de kolofon laat de vertaler opmerken dat het Griekse handschrift waarover hij beschikte zeer gebrekkig was en dat hij op vele plaatsen er niet kon toe komen vanuit de gegeven tekst een zinvolle en coherente vertaling te bieden.⁴² Iedereen die ietwat gewoon is om met manuscripten om te gaan, weet wat het betekent te moeten werken met een kopie die niet verzorgd is. Wanneer men een kritische uitgave voorbereidt, kan men gewoonlijk beschikken over meerdere getuigen, waarvan men de onderlinge waarde kan afwegen en aldus volgens objectieve criteria een verantwoorde tekst samenstellen. Over 't algemeen zal Moerbeke zijn vertalingswerk verricht hebben met de hulp van één handschrift: wanneer dit document een slordige kopie bood van de tekst, was het een onmogelijke opgave daaruit een korrekte vertaling op te bouwen. In dezelfde kolofon deelt Moerbeke nog mede dat in het Griekse handschrift een bepaalde passus niet op de aangewezen plaats voorkwam:

⁴¹ Codex 99 van Balliol College Oxford bevat de volgende nota op het einde van de vertaling (fol. 319 v): "Ego autem frater Guylermus de Morbeke de ordine fratrum predicatorum, domini pape penitentiarius et capellanus, hoc cum magno corporis labore et multo mentis tedio latinitati offero, putans in hoc translationis opere me plura Latinorum studiis addidisse".

⁴² Codex 47-11 van de Bibliotheek van het Kapittel te Toledo biedt in het kolofon de volgende informatie: "Sciat etiam qui hoc opus inspexerit exemplar grecum valde fuisse corruptum et in multis locis sensum nullum ex littera potui extrahere."

in het hoofdstuk dat handelt over de beweging kwamen gegevens voor die betrekking hadden op de "habitus", een onderwerp dat wordt behandeld in het laatste kapittel. In het handschrift werd niet aangeduid (zoals het dikwijls gebeurt) waar de betrokken passage moest worden ingelast: trouwens er waren heel wat onbeschreven spatiën in deze tekst, zodat deze passage niet een samenhangend geheel bood; daarenboven kwamen er vele fouten in voor, zodat Moerbeke besliste deze tekst niet te vertalen. Hij geeft aan dat de omvang van het niet vertaalde stuk ongeveer een halve kolom bedraagt.⁴³ Dit alles toont aan met welke soms overkomelijke moeilijkheden de vertaler had te kampen. Ook hier komt weer het opzet dat hij nastreefde duidelijk tot uitdrukking, waar hij schrijft: "Ik heb nochtans gedaan wat ik kon. Het is nog altijd beter een enigszins gebrekkige tekst te hebben dan helemaal niets" (*Feci tamen quod potui. Melius enim erat sic corruptum habere quam nihil*).

De bekommernis van Moerbeke om aan de lezers een nauwkeurige en betrouwbare versie te bieden blijkt ook ten overvloede uit de vele randnoten die voorkomen in de vertalingen van Archimedes en de commentaar van Eutokius: deze bemerkingen tonen overduidelijk dat Moerbeke de Griekse tekst grondig bestudeerde en deze trachtte te begrijpen wanneer hij tot zijn vertalingswerk overging; aldus hebben sommige opmerkingen betrekking op lacunes in de Griekse tekst ofwel op onnauwkeurigheden in de presentatie van de meetkundige figuren; op zekere plaats noteert hij dat de helft van een folio onbeschreven was gebleven: daar ontbrak de bewijsvoering van het gegeven theorema: de kopiist bevond zich trouwens op het einde van een katern; bij het begin van de volgende katern meende Moerbeke de figuren te vinden die betrekking hadden op het vorige theorema. Een paar malen verwijst Moerbeke naar een tweede exemplaar, wat eveneens er op wijst dat hij trachtte de nodige documentatie bijeen te brengen om tot een korrekte weergave van de Griekse tekst te kunnen komen.⁴⁴

⁴³ "In exemplari greco in precedenti capitulo de motu stabant quedam pertinentia ad ultimum capitulum de habere, que non erant signata ubi debebant intrare et non erant continua et plena erant spatiis non scriptis et corrupta erant et propterea non transtuli. Erant autem quoad quantitatem medie columnne huius".

⁴⁴ Voor zijn uitgave van Archimedes *Opera omnia* (Leipzig 1910-1915) heeft J. L. Heiberg Moerbekes vertalingen zorgvuldig bestudeerd en ook de marginale aantekeningen in het apparaat opgenomen. Als interessante voorbeelden zijn te vermelden (verwijzingen naar de uitgave van Heiberg): II, 356 app. 5 'non erat in greco, tamen vi (detur) deficere'; I, 255 app. 27 'in greco non habetur non'; I, 268 app. 24 'spatium *tikl* in greco non erat sic divisum sed per equalia, quod mihi videbatur esse falsum'; III, 285 app. 23 'in greco *gba* falsum'; III, 283 app. 24 'in exemplari greco litere

Een van de interessantste aantekeningen over de werkwijze van Moerbeke vindt men bij de gedeeltelijke vertaling die hij heeft gemaakt van de commentaar van Joannes Grammaticus op het *De Anima* van Aristoteles. De vertaling werd voltooid op 17 december 1268: de plaats wordt niet vermeld, maar is waarschijnlijk Viterbo. Waarom slechts een gedeeltelijke vertaling? Moerbeke antwoordt: "Ik heb gemeend de rest van dit werk niet te moeten vertalen".⁴⁵ Het is Moerbeke zelf die beslist wat hij zal vertalen en wat niet: hij oordeelt over het belang van de teksten voor de wetenschappelijke studie in de Westerse wereld. Om welke reden hij de rest niet vertaalt, wordt niet uitdrukkelijk gezegd: wellicht kan de laatste zin van de kolofon ons daarover inlichten. Daar zegt hij dat hij het aan het inzicht van de lezer overlaat te oordelen of Philoponus gelijk heeft of niet in wat hij zegt over het actief intellect.⁴⁶ Hieruit mag men besluiten dat de reden waarom Moerbeke een deel van deze commentaar heeft vertaald, gelegen was in zijn verlangen iets te vernemen over de leer van Philoponus inzake het "intellectus agens". Door de verspreiding van de Averroïstische leer was het probleem van het intellect acuut geworden: Moerbeke wilde eveneens een bijdrage leveren voor dit belangrijk dispuut. Hij voelde zich niet bevoegd om een eigen stelling in te nemen: zijn bijdrage was dan het vertalen van een Griekse tekst waarin dit probleem wordt behandeld. Zo nam hij deel, op zijn manier, aan het wetenschappelijk leven van het Latijnse Westen. Moerbeke laat ook opmerken dat zijn Griekse codex erg beschadigd was door de vochtigheid, zodat hij sommige passages niet kon ontcijferen. Soms heeft hij een ruimte onbeschreven gelaten om de lacune aan te duiden, soms heeft hij de ontbrekende lezing kunnen herstellen uit de context, in andere gevallen heeft hij geoordeeld dat er een kopieerfout in de tekst was ingeslopen. Op deze wijze heeft hij getracht een zo goed mogelijke Latijnse tekst samen te stellen en hij voegt er aan toe: "Ik meen dat wie deze commentaar leest, meer dan vroeger inzicht zal hebben in de tekst van Aristoteles".⁴⁷

---

multum erant corrupte, quas correxi ut potui'; II, 337 app. 25 'et erat vacuum dimidium folium; probatio huius theorematum deficiebat in exemplari greco et erat finis quaterni et in principio sequentis quaterni stabant figure istius theorematum ut puto.'; II, 179 app. 9 'respice aliud exemplar'; II, 192 app. 18 'in alio exemplari greco sic habetur ab illo loco quoniam enim . . .'

⁴⁵ Jean Philopon, *Commentaire sur le De Anima d'Aristote. Traduction de Guillaume de Moerbeke*. Édition critique avec une introduction sur la psychologie de Philopon par G. Verbeke. Louvain-Paris, 1966 (Corpus Latinum Commentariorum in Aristotelem Graecorum, III), p. 119: "Reliqua huius operis non iudicavi oportere transferri".

⁴⁶ Jean Philopon, *op. cit.*, p. 120: "Utrum autem verum dicat de intellectu agente vel non, lectoris prudentiae derelinquo".

⁴⁷ Jean Philopon, *op. cit.*, p. 119: "Sciat etiam lector huius operis

De heer F. Bossier, medewerker van het Aristoteles Latinus – Centrum te Leuven, ontdekte onlangs in een handschrift van Toledo (cod. Toletanus, Bibl. Cap. 98–21. f. 36r–37v) een Latijns fragment van de commentaar van Simplicius op *De Caelo* (Heiberg 492,25–504,32). Op goede gronden heeft de heer Bossier kunnen aantonen dat Moerbeke als de vertaler van dit fragment moet worden aangezien en dat het hier gaat om een versie die voorafgaat aan de volledige vertaling van bedoelde commentaar, dus vóór 15 juni 1271. In de kolofon geeft Moerbeke enige uitleg over de keuze die hij heeft gedaan: hij wijst erop dat Simplicius in het vervolg van de commentaar de hypothesen behandelt, uitgedacht door de Pythagoreeërs, van de excentrische cycli en de epicycli; maar hij voegt er aan toe dat hij gemeend heeft dit gedeelte niet te moeten vertalen, daar het uitvoeriger wordt uiteengezet door Ptolemaeus.⁴⁸ Ook hier komt weer duidelijk naar voren hoe Moerbeke zelf bepaalt welke teksten hij voor het Latijnse Westen zal toegankelijk maken om er het wetenschappelijk denken te bevorderen. Moerbeke draagt zelf de verantwoordelijkheid van de teksten die hij voor zijn vertalingswerk heeft gekozen; deze zijn geen literaire werken, zij hebben alle betrekking op filosofische en wetenschappelijke onderwerpen en waren bedoeld als een bijdrage van de vertaler ter bevordering van de wetenschap in het Latijnse Westen.

Om tot meer inzicht te komen in de werkwijze van Moerbeke en om er de wetenschappelijke waarde van te onderkennen, zal ik trachten te verduidelijken aan de hand van enkele passages hoe de auteur te werk gaat bij het herzien van zijn eigen vertalingen en welke zijn methode is bij het reviseren van andere versies.

Over het eerste thema had ik reeds vroeger de gelegenheid een korte studie te publiceren in *Medioevo e Rinascimento*: het ging over de dubbele vertaling die Moerbeke heeft gemaakt van een passus uit de commentaar van Joannes Grammaticus op *De Anima*;

---

exemplar graecum in plerisque locis ab aqua fuisse destructum, ita quod nullatenus legere potui, et ibi spatia quandoque dimisi, quandoque ex sensu supplevi, quandoque etiam corruptum ex falsitate putavi. Puto qui hoc legerit, ad intellectum litterae Aristotelis plus quam ante lumen habebit”.

⁴⁸ Ziehier de tekst van het kolofon bij het *Fragmentum Toletanum*: “Sic proseguitur Simplicius, quod isti non possunt ista causare, sed neque que videntur in eclipsibus; et postea ostendit quod nec Aristoteles firmam reputavit hanc positionem; consequenter ponit ypotheses per ecentricos et epicyclos, cuius primos inventores dicit fuisse Pythagoricos, quas quia copiosius traduntur a Ptolomeo, non curavi transferre. Deinde movet quasdam obiectiones contra has ypotheses, de quibus dicit alias fore tempus considerandi; et nichil proseguitur de ipsis”.

de eerste vertaling dateert van 1267, de tweede van 1268.⁴⁹ Ik heb ook reeds gewezen op de dubbele redactie van *De generatione animalium*, waarvan de verschillen werden onderzocht door Prof. Drossaart Lulofs in de inleiding tot zijn kritische uitgave. Bij de voorbereiding van de uitgave van de Latijnse vertaling van de *Rhetorica* kwam ook B. Schneider tot de conclusie dat er een dubbele redactie voorhanden is.⁵⁰

Thans zou ik allereerst een vergelijking willen maken tussen de twee vertalingen die Moerbeke heeft opgesteld van de *Politica*, de gedeeltelijke vertaling die reeds werd uitgegeven in de *Aristoteles Latinus* door de betreurde P. Michaud-Quantin en de volledige vertaling uitgegeven door F. Susemihl met de hulp van vier handschriften en één gedrukte tekst (1483). Occasioneel nochtans werden ook andere handschriften nagekeken daar waar de Latijnse vertaling van alle gebruikte Griekse codices afwijkt.

Uit de vergelijking van de twee vertalingen die te Leuven werd doorgevoerd door de heer Dr. C. Steel kan men de volgende besluiten naar voren brengen:

1. Het is duidelijk dat Moerbeke bij zijn tweede vertaling over een Grieks handschrift beschikte dat niet alleen vollediger was dan het eerste (het eerste ging slechts tot II, 11, 1273 a 30), maar dat ook in een betere toestand was. In het eerste handschrift kwamen heel wat lacunes voor door homoioteleuton, heel wat verkeerde woordscheidingen en andere dergelijke fouten. De tweede maal beschikte de vertaler over een handschrift van de groep *II*¹, dat een veel betere tekst bood.
2. In de eerste vertaling komen heel wat termen voor die letterlijk werden overgenomen uit het Grieks; in de tweede versie worden deze termen door een Latijns woord weergegeven. Dit is trouwens een algemene tendens die men in de opeenvolgende vertalingen van Moerbeke constateert: het overnemen of translitereren van Griekse woorden komt minder en minder voor.
3. In de tweede vertaling geeft Moerbeke blijk van een beter inzicht in de betekenis van de Aristotelische tekst: zo verbetert hij heel wat fouten die in de eerste vertaling waren binnengeslopen, zonder dat het gebruikte Griekse handschrift daarvoor zou verantwoordelijk zijn.
4. Er is ook in de tweede vertaling een streven aanwezig naar een meer letterlijke weergave van de Griekse tekst: dit geldt vooral

⁴⁹ *Medioevo e Rinascimento*. Studi in onore di Bruno Nardi. De titel van mijn bijdrage was als volgt: *Guillaume de Moerbeke et sa méthode de traduction*, p. 781-800.

⁵⁰ B. Schneider, *o.c.*

voor de vertaling van sommige woordgroepen, waarbij de tweede vertaling nauwgezet aansluit bij de Griekse wending en woordorde.

5. Eindelijk zijn er ook een reeks veranderingen waarvoor moeilijk een bepaalde reden kan worden gegeven: dit is het geval waar een Griekse term onverschillig door meerdere Latijnse equivalenten kan worden weergegeven. Dit wijst erop dat de vertalingen van Moerbeke minder geïkt zijn dan men vroeger heeft gedacht.

Al deze verschijnselen vindt men terug in de volgende passus die werd gekozen om de eigen aard van de twee vertalingen in het licht te stellen.

POLITICA, I, 2, 1253 a 1-18

Translatio imperfecta

Ex hiis igitur manifestum quoniam natura civitas est et quoniam homo civile animal; et qui incivilis propter naturam et non propter fortunam, aut pravus est aut melior quam homo quemadmodum et qui ab Homero maledictus "afritor, athemistos, anestios". Simul enim natura talis et belli cupidus, velut perizixon, sicut in pegonis. Quia autem civile animal omni ape et omni gregali animali magis, palam. Nichil enim, ut aimus, in vanum natura facit; rationem autem solus habet homo animalium; vox quidem igitur tristabilis et delectabilis est signum, propter quod et aliis existit animalibus; usque ad hoc enim natura eorum pervenit, ut habeant sensum tristabilis et delectabilis et hec significant invicem; sermo autem ad manifestandum iam expediens et nocivum, quare et iustum et iniustum. Hoc enim est preter alia animalia hominibus proprium solum, boni et mali, iusti et iniusti et aliorum sensum habere; horum autem communitas facit domum et civitatem.

Translatio completa

Ex hiis igitur manifestum, quod eorum quae natura civitas est et quod homo natura civile animal est, et qui incivilis propter naturam et non propter fortunam aut pravus est aut melior quam homo quemadmodum et qui ab Homero maledictus "insocialis, illegalis, sceleratus". Simul enim natura talis et belli affectator, veluti sine iugo existens sicut in volatilibus. Quod autem civile animal omni ape et omni gregali animali magis, palam. Nichil enim, ut aimus, frustra natura facit: sermonem autem solus habet homo supra animalia: vox quidem igitur delectabilis et tristabilis est signum, propter quod et aliis existit animalibus, usque ad hoc enim natura eorum pervenit, ut habeant sensum tristabilis et delectabilis et haec significant invicem; sermo autem est in ostendendo conferens et nocivum, quare et iustum et iniustum, hoc enim ad alia animalia hominibus proprium est solum boni et mali, iusti et iniusti et aliorum sensum habere: horum autem communicatio facit domum et civitatem.

De studie van het *Fragmentum Toletanum* in vergelijking met de volledige vertaling van de Commentaar van Simplicius op *De Caelo* bevestigt de besluiten die werden getrokken uit de studie van de dubbele versie van de *Politica*. Voor de volledige vertaling van de *De Caelo*-commentaar maakt Moerbeke gebruik van een nieuw Grieks handschrift en brengt hij heel wat wijzigingen aan die er op gericht zijn de Latijnse versie nauwkeuriger en getrouwer

bij het Grieks te doen aansluiten. Wat betreft de Latijnse vertaling van deze commentaar beschikt men over een passage die een uitzonderlijk belang heeft voor de werkwijze van Moerbeke: het gaat om een uittreksel uit de *Metaphysica* van Aristoteles (XII, 8 1073 b 32–1074 a 5) dat door Simplicius in zijn commentaar werd aangehaald. Hiervan kan men drie vertalingen met elkaar vergelijken: deze van de *Metaphysica media*, de gereviseerde tekst van Moerbeke in de *Metaphysica Novae Translationis* en de lezing die wordt geboden in het *Fragmentum Toletanum*. Wanneer men de MM als vergelijkingsterm neemt, dan valt het op dat de verschillen van de MNT veel minder hoog liggen dan die van het Fragmentum: er zijn verschillende woorden en zinswendingen die uit de MM in de gereviseerde tekst werden overgenomen, daar waar de rechtstreekse vertaling van het Fragmentum een andere lezing biedt. Dit wijst er duidelijk op dat Moerbeke, in tegenstelling met de beschuldiging van Roger Bacon, er juist niet op uit was de bestaande vertalingen omver te werpen en iets totaal nieuws in de plaats te stellen. Uit deze vergelijking (en dat wordt door andere bevestigd) blijkt voldoende dat Moerbeke de bestaande vertalingen eerbiedigt en dat hij ze enkel wijzigt daar waar zij niet juist of niet letterlijk genoeg de Griekse tekst weergeven. Zin voor nauwkeurigheid en letterlijkheid is de alles overheersende bekommernis die Moerbeke bezielt bij het herzien van oudere vertalingen.

In verband met deze dubbele vertaling van een passus uit de commentaar op *De Caelo* zou ik nog even willen wijzen op de evolutie die bij Moerbeke heeft plaatsgehad wat betreft de vertaling van twee karakteristieke Griekse termen, *ἀπλανής* en *κάθετος*. In het fragment van Toledo komt de term *ἀπλανής* 20 maal voor; de frequentie van de verschillende vertalingen is als volgt (volgens F. Bossier):

aplanus 18 ×
 non erraticus 1 ×
 que sine errore 1 ×

In de daaraan beantwoordende tekst van de volledige vertaling liggen de verhoudingen anders:

aplanus 8 ×
 non erraticus 10 ×
 que sine errore 1 ×
 non errans 1 ×

Een vergelijking van deze cijfers met de gegevens voor het volledige tweede boek van *In De Caelo* is bijzonder leerrijk: de term *ἀπλανής* komt 131 maal voor; 2 maal is de term uitgevallen

in de Latijnse vertaling; voor de 129 resterende gevallen is de frequentie als volgt:

- non erraticus 95 ×
- non errans 14 ×
- ea (is) quae (qui) sine errore 11 ×
- fixus (fixae stellae) 5 ×
- octavus (octava sphaera) 2 ×
- ultimus (ultima sphaera) 1 ×
- non vagus 1 ×

De weergave van ἀπλανής door “aplanus” komt dus in de Latijnse versie van het tweede boek niet voor, tenzij in de passus die overeenkomt met het fragment van Toledo, waar de bedoelde lezing nog 8 maal werd bewaard.

De term κάθετος komt in de corresponderende tekst van het fragment van Toledo 2 maal voor: hij wordt eenvoudig getransliterereerd als “cathetus”. In de daaraan beantwoordende passus van de volledige vertaling wordt de transliteratie behouden: ook daar leest men “cathetus”. In het geheel van het tweede boek komt de term nog 3 maal voor: daar wordt hij echter vertaald door “perpendicularis”. In de commentaar van Alexander op de *Meteorologica* komt de term 8 maal voor en hij wordt telkens getransliterereerd als “cathetus”. In de gedateerde vertalingen van Archimedes en Eutokius die in het jaar 1269 werden gemaakt ziet men duidelijk de evolutie van de ene vertaling naar de andere: eerst wordt de term weergegeven door “cathetus” als vrouwelijk substantivum; vervolgens komen “cathetus” en “perpendicularis” samen voor met een toenemende voorkeur voor “perpendicularis”; eindelijk komt de vertaling “perpendicularis” nog alleen voor. Nu is de vertaling van de commentaar op *De Caelo* later dan de vertalingen van Archimedes en Eutokius: het is des te treffender dat Moerbeke 2 maal “cathetus” bewaart en juist daar waar de tekst overeenkomt met het fragment van Toledo.

Hierbij volgen nu enkele specimina van de besproken teksten:

METAPHYSICA XII, 8, 1073 b 32–1074 a 5

Media

Calippus autem positionem quidem spherarum eandem posuit cum Eudoxo, hoc est absidentiarum ordinem, pluralitatem vero Iovis quidem et Saturni eandem cum illo dedit, soli vero et

Novae Translationis

Calippus autem positionem quidem spherarum eandem posuit cum Eudoxo, hoc est *distantiarum* ordinem, pluralitatem vero *ei quidem* *que* Iovis et *ei que* Saturni eandem cum illo dedit, soli vero et

Fragmentum (498, 1–13)

Calippus autem positionem quidem spherarum eandem posuit cum Eudoxo, hoc est *distantiarum* ordinem, *multitudinem autem Iovi* * et Saturno eandem cum illo *assignabat*, soli autem et

lune duas existimabat
adhuc apponendas esse
sphas, apparentia si
qua est redditura, re-
liquis vero planetis
singulis unam. Sed ne-
cesse, si composite
omnes apparentia sunt
redditure, cuiuslibet
errantium diversas
sphas una minus esse
evertentes et ad idem
dirigentes positionem
primam spherarum semper
inferius ordinati astri;
sic enim solum contin-
git planetarum ferenti-
am omnia facere.

lune duas existimabat
adhuc apponendas esse
sphas, apparentia si
quis est redditurus, re-
liquis vero planetis
singulis unam. Necesse
autem, si simul posite
omnes apparentia sunt
redditure, secundum quod-
libet errantium alteras
sphas una minores esse
revolventes et ad idem
restituens positione
primam spheram semper
inferius ordinati astri;
sic enim solum contin-
git planetarum lationem
omnia facere.

lune duas putabat
* addendas esse
sphas, apparencia si
debeat quis assignare, re-
liquis autem planetarum
unicuique unam. Necesse
autem, si debent simul posite
omnes apparencia causare,
secundum unumquodque
errantium alteras
sphas una minores esse
revolventes et ad idem
restituens positione
primam * semper
inferius ordinati astri;
sic [ut] enim solum contin-
get lationem planetarum
omnia facere.

SIMPLICIUS. IN DE CAELO, p. 492, 25-27

Fragmentum

Quod hec argumentatio Aristotelis
procedit posito quod vere sint
suppositiones astrologice de speris
revolventibus, cum autem nullam
habeant necessitatem.

Completa

Quod hoc argumentum . . . . .
processit tamquam super existentes vere
hypotheses astrologicas quae secundum
revolventes, nullam
necessitatem habentes.

SIMPLICIUS. IN DE CAELO, p. 492, 31-493, 5

Dictum est autem et prius quod
Plato celestibus motibus attribuens
indefectibiliter circularitatem et
regularitatem et ordinationem, pro-
blema mathematicis porrexit . . .
apparent, et primus quidem Eudoxus
Knidius incidit in suppositiones
per sphas que vocantur revolventes.

Et dictum est etiam prius quod
Plato celestibus motibus quod circulare
et regulare et ordinatum indefectibiliter
assignans, pro-
blema mathematicis porrexit . . .
apparent, et quod primus Eudoxus
Cnidius incidit in suppositiones
que per revolventes vocatas sphas.

De tekst van de *Physica* werd eveneens door Moerbeke gerevi-
seerd, die daarvoor gebruik maakte van de reeds bestaande Latijnse
versie van Jacob van Venetië. Dat de auteur hierbij steunde op
een ander Grieks handschrift dan hetgeen werd gebruikt door de
vroegere vertaler, valt niet te betwijfelen. Dit kan men o.m.
opmaken uit het feit dat bepaalde lacunes worden aangevuld.
Zo Phys. I, 9, 192 a 3-7:

Vetus

Nos quidem enim materiam et pri-
vationem alterum esse dicimus.
Sed horum hanc quidem non esse
secundum accidens, materiam, pri-
vationem autem per se esse.

Nova

Nos quidem enim materiam et pri-
vationem alterum — dicimus.
Sed horum hanc quidem non esse
secundum accidens, materiam, pri-
vationem autem per se non esse;
et hanc quidem prope et substan-
tiam aliquantulum, materiam, priva-
tionem autem nequaquam. Quidam
autem quod non est . . . .

Quidam

autem quod non est . . . .

Verder brengt Moerbeke aan de tekst van Jacobus veranderingen aan, die een andere Griekse lezing veronderstellen. Zo *Phys.* IV, 8 215 a 1: “deinde” i.p.v. “primum quidem igitur” (sommige Griekse handschriften hebben *ἐπειθ’* i.p.v. *πρῶτον μὲν οὖν*).

De wijzigingen die aan de tekst worden aangebracht zijn eerder gering: Moerbeke tracht zoveel mogelijk de reeds bestaande vertaling te bewaren, daar waar zij voldoende nauwkeurig en getrouw de Griekse tekst weergeeft. De veranderingen die worden ingevoerd zijn er nogmaals op gericht de betekenis van een Griekse zin juist weer te geven of althans de Latijnse vertaling meer woordelijk bij het oorspronkelijke te doen aansluiten.

Dr. A. Pattin, die sommige handschriften van de oudere vertaling collationeerde, noteerde dat Jacob van Venetië zoveel mogelijk het abstracte “ens” vermijdt en eerder wendingen gebruikt zoals: “illius qui non est”, “eorum quae sunt”, “simul omnia sunt quae sunt”, “sicut quae non sunt”. Er is bij Moerbeke een tendens om deze omschrijvingen te vervangen door bondiger uitdrukkingen die onmiddellijk aansluiten bij het Grieks: “non entis”, “entium”, “simul omnia entia”, “tamquam non entia”. Karakteristiek voor Moerbeke is ook de vervanging van “namque” door “enim” (*γὰρ*) en van “si vere” door “siquidem” (*εἴπερ*).

PHYS. II, 1 192 b 8-23

Vetus

Horum que sunt, alia quidem natura sunt, alia vero propter alias causas. Natura quidem sunt animaliaque et partes ipsorum et plante et simplicia corporum, ut terra et ignis et aer et aqua: hec enim esse et huiusmodi natura dicimus. Omnia autem que dicta sunt, videntur differentia ad non natura existentia. Que quidem enim natura sunt, omnia videntur habentia in seipsis principium motus et status; hec quidem secundum locum, illa vero secundum augmentum et decrementum, quedam autem secundum alterationem. Lectulus autem et indumentum et si aliquid huiusmodi aliud genus est, secundum quod contigerit quidem predicamento unicuique et in quantum est ab arte, neque unum habet motum mutationis innatum; secundum autem quod acciderit ipsis lapideis aut terrenis esse aut mixtis ex his habet et secundum tantum, quod est natura principium alicuius et causa movendi et quiescendi in quo est primum per se et non secundum accidens.

Nova

Eorum que sunt, alia quidem sunt natura, alia vero propter alias causas. Natura quidem sunt animalia queque, et partes ipsorum et plante et simplicia corpora, ut terra et ignis et aer et aqua: hec enim esse et huiusmodi a natura esse dicimus. Omnia autem que *predicta* sunt, videntur differentia ad non natura existentia. Que quidem enim natura sunt, omnia videntur habentia in seipsis principium motus et status; hec quidem secundum locum, illa vero secundum augmentum et decrementum, quedam autem secundum alterationem. Lectulus autem et indumentum et si *aliquod* huiusmodi genus est, secundum quod *quidem sortitum est in predicatione unaquaque* et in quantum est ab arte, neque unum habet *impetum* mutationis innatum; secundum autem quod *contingit* ipsis lapideis aut terrenis esse aut mixtis ex his *habent tantum, tamquam existente natura principio aliquo* et causa movendi et quiescendi in quo est primum per se et non secundum accidens.

De revisie van Moerbeke was dus discreet, zij was allesbehalve een afwijzing van de oudere versie. Dit verklaart wellicht waarom de twee vertalingen naast elkaar bleven voortleven; de gereviseerde tekst van Moerbeke heeft de vertaling van Jacob van Venetië niet zonder meer verdrongen en uitgeschakeld. Thomas van Aquino bij zijn commentaar op de *Physica* had zonder twijfel de twee vertalingen vóór zich. In *Physica* II, 1. 5 (nr. 185) spreekt hij over een andere vertaling (*alia littera*) die in plaats van “*consilium*” de term “*propositiones*” heeft, wat inderdaad overeenkomt met de versie van Jacob van Venetië. In *Physica* III, 1. 10 (nr. 372) vermeldt hij ook een andere vertaling, waarin men niet leest “*destruere indivisibiles lineas*” maar wel “*partiri atomos lineas*”, d.w.z. de vertaling van Jacob van Venetië. Er is echter een andere verwijzing bij Thomas van Aquino die bijzonder leerrijk is: het gaat om boek V, 1. 10, c. 6 (nr. 559–561): in verband met het einde van dit boek noteert Thomas dat, naar men zegt, deze tekst in de Griekse handschriften niet voorkomt en dat ook Averroës beweert dat hij in sommige Arabische codices ontbreekt. Men leest inderdaad bij Averroës die deze tekst commentarieert: “*ista . . . non invenitur in quibusdam libris et forte iteravit eam (scil. quaestionem) ad complendum sermonem*”. De informatie over de Griekse codices houdt verband met de vertaling van Jacob van Venetië bij wie deze passage niet voorkomt; zij wordt echter wel aangetroffen bij Moerbeke. Wanneer men de kritische uitgave van Ross raadpleegt, constateert men dat bedoelde passus aanwezig is in de meeste handschriften (EFIJAS); hij ontbreekt in codex H (Vat. 1027). In de commentaar van Simplicius (p. 918, 11) leest men dat in sommige handschriften de tekst van het 5^e boek eindigt op p. 231 a 4, terwijl in andere codices de daaropvolgende tekst ook wordt opgenomen. De auteur laat ook opmerken dat Porphyrius deze passage niet opneemt in zijn inhoudsoverzicht en dat Themistius ze niet parafraseert. Wat Alexander betreft (steeds volgens Simplicius), deze vermeldt dat de tekst in sommige handschriften ontbreekt, en toch laat hij niet na hem te commentariëren. Thomas heeft deze aantekening van Simplicius niet kunnen lezen. Zijn bron van informatie kan alleen geweest zijn de vergelijking van de twee bestaande vertalingen en de inwendige criteria: op grond van deze laatste is hij ervan overtuigd dat de passus in kwestie een overbodige herhaling is van het vorige en daar hij tevens ontbreekt bij Jacob van Venetië zal hij eruit afgeleid hebben dat hij niet aanwezig was “*in exemplaribus graecis*”.⁵¹

⁵¹ In zijn commentaar op de *Physica* spreekt Aegidius Romanus zich duidelijker uit voor de authenticiteit van deze passus; cf. *In libros de physico auditu Aristotelis commentaria*, V, 1.11 (ed. Venetië 1502, f. 117va): Notan-

Het was onze bedoeling te handelen over het wetenschappelijk profiel van Willem van Moerbeke. Niemand zal er aan twijfelen dat het volume van het vertalingswerk dat hij heeft gepresteerd zeer aanzienlijk is; rekening houdend met de historische context moet men zelfs zeggen dat het een reuzewerk is. Het was niet zijn opzet elegante vertalingen te maken, maar versies die zeer getrouw, zelfs letterlijk het oorspronkelijke weergeven. Ik meen te mogen zeggen dat hij in zeer hoge mate dit doel heeft bereikt. Ik wil niet loochenen dat er heel wat onvolmaaktheden zijn in deze vertalingen, dit om allerlei redenen, zoals in de loop van dit betoog werd verklaard. In vroegere studies heb ik meer dan eens vertalingen van Moerbeke vergeleken met versies opgesteld door humanisten; ik kwam steeds tot dezelfde conclusie waartoe ik ook vandaag kom: om de gedachte van Aristoteles (daarover gaat het toch vooral) nauwkeurig te vatten en te bestuderen, komt men verder met de vertalingen van Moerbeke, hoezeer zij soms zondigen tegen de "latinitas", dan met deze van de humanisten.

---

dum autem quod iste textus Dubitabit autem usque ad finem huius quinti libri, ut dicitur, non habetur in exemplaribus grecis: et etiam non habetur communiter in translatione veteri apud latinos: etiam Commentator narrat quod non invenitur in quibusdam exemplaribus arabicis; propter quod creditur ab aliquibus quod non sint verba Aristotelis. Quicquid tamen sit de hoc, non variat sententiam; modus tamen loquendi satis insinuat modum Aristotelis, unde satis credi potest quod sint verba eius.

SUMMARY

Among the medieval translators who disclosed for the West important works of Greek philosophical and scientific thinking, William of Moerbeke holds an exceptional rank because of the bulk as well as the variety of his translations. Continuing the tradition of James of Venice, Bartholomew of Messina, Robert Grosseteste and other translators whose names are unknown, he revised most of their Aristotle versions; besides, producing some new translations he completed what was lacking in the "Corpus Aristotelicum" (*Metaphysica* XI, *Libri de animalibus*, *Poetica*, *Politica*): so he bestowed on the West the "textus" which almost till the end of the 16th century was read and commented upon. Moreover he translated amazingly fast and with an indefatigable dedication extensive commentaries on Aristotle (Themistius, Philoponus, Alexander, Simplicius), some rather scientific works (Archimedes, Eutokius, Heron of Alexandria, Ptolemaeus, Galen, Hippocrates) and also some very difficult philosophical writings which were almost totally unknown in the West (Proclus).

As in the case of James of Venice the impulse of this enormous enterprise of translations undoubtedly started with the philosophical activity of some Byzantine circles, especially of the School of Constantinople, where the tradition of M. Psellos and J. Italos was still alive. The earliest dated translations of Moerbeke (1260) were finished in the East (Nicaea, Thebe) and there is no doubt that the translator has found in those philosophical circles some important manuscripts, v.g. of the *Politica*, the most valuable gift William bequeathed to the West.

In the course of years the translations of Moerbeke have been evaluated in very different ways. R. Bacon rejected them totally as unclear, unexact and even harmful instruments; L. Bruni opposed to their ambiguity (semigraecus – semilatinus) and most of the humanists did not put forward any positive appreciation of them. Bessarion's attitude however was more positive: with the help of William's translations he frequently improved Greek texts which had been transmitted in a defective or incomplete way (v.g. Simplicius, *In de Caelo*); also in P. Vettori's view the translations of William, because of their literal character, were useful for his study of the *Politica* and the *Rhetorica*; a similar positive appreciation has been expressed by many modern philologists.

If anybody wants to formulate a balanced judgment concerning the value of William's translations, he has first to take into account

the purpose which the translator had in mind. It is quite obvious from many colophons as well as from the language and the style of the translations that William did not have any literary ambition; he only intended to promote to the best of his capacity the studies of the "Latini" by disclosing as faithfully as possible the content of some important philosophical and scientific treatises. But even with regard to this goal the translator had to spare neither pains nor labour: the available instruments were few and not very accurate; he mostly had at his disposal only one manuscript which often was corrupt, incomplete or damaged; thus he was compelled in many cases to attempt at elaborating as well as he could a kind of Latin "interpretation" through a personal study of the text.

The most adequate way to disclose William's method is to examine how he tackled the work when he revised translations made by others or by himself. Sometimes indeed William translated twice the same text, either partly or totally; this is what happened in the case of the *Rhetorica*, *Politica*, *De generatione animalium*, a passage of Philoponus's *In de anima* and Simplicius's *In de Caelo*. The results of this comparative inquiry may be summarized in the following way:

a) The main concern of Moerbeke is to translate the Greek text with a constantly increasing accuracy: in many cases one is able to notice a growing understanding of the original text and when William had a new Greek manuscript at his disposal, he succeeded in improving considerably the previous version in his second translation.

b) There is an undeniable tendency in the revised translations to replace the transliterations of Greek words by adequate Latin equivalents;

c) William also endeavours to make of the Latin text a literal copy of the Greek, preserving even the order of the words and the sentence structure; from this viewpoint there is an increasing process of "Grecizing" of the Latin style and syntax of the translator.

d) Finally the translations of Moerbeke are less stereotyped than it was formerly believed: in order to render the same Greek term the translator uses several Latin equivalents; it is noticeable however that during certain periods some equivalents are frequently employed whereas they almost completely disappear in later versions and revisions (shifts in the system of preferences); finally a lot of changes introduced into the revisions could hardly be justified by a definite reason: they clearly show that each translation, each revision is a unique event and that William's versions are not mechanical transpositions of words but "real

translations". Besides it must finally be mentioned that William's revisions are mostly modest; when the former translation was sufficiently faithful, it was hardly changed; here again it appears that Moerbeke only intended to provide the reader with a faithful copy of the original text: he does not show any concern with the literary embellishment of the text or the purity of the "Latinitas".

We may conclude that William of Moerbeke to a large extent attained the goal he intended; his translations mostly give us a more accurate image of the original text than many fine versions of the humanists.